

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΖΩΝΤΟΣ ΣΥΖΥΓΟΥ ΣΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΞ ΑΔΙΑΘΕΤΟΥ ΔΙΑΔΟΧΗΣ

I. *Ius civile*

Στο αρχαϊκό ρωμαϊκό δίκαιο η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή θεμελιώνεται στις αρχές της αρρενογονίας και της υπεξουσιότητας. Οι τάξεις της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής που περιγράφονται στον Δωδεκάδελτο νόμο¹ είναι: πρώτη οι *sui*, δηλαδή οι κατιόντες εκείνοι που είναι ταυτόχρονα και υπεξούσιοι του κληρονομούμενου², δεύτερη οι *agnati proximi*, δηλαδή οι εγγύτεροι εξ αρρενογονίας συγγενείς, τρίτη οι *gentiles*, δηλαδή τα μέλη του ίδιου γένους. Συνδυάζοντας τα δεδομένα αυτά με την τυπολογία του αρχαϊκού ρωμαϊκού γάμου, οι περιουσιακές συνέπειες που ο θάνατος του ενός συζύγου συνεπάγεται για τον επιζώντα σύντροφό του έχουν ως εξής:

A. Στον αυστηρό γάμο, με τον οποίον δημιουργείται δεσμός εξουσίας του συζύγου πάνω στη σύζυγό του (*in manu viri*³), η τελευταία εξομοιώνεται νομικά με τους υπόλοιπους υπεξουσίου (*sui*) του πρώτου, που δεν είναι άλλοι από τα τέκνα του. Σε περίπτωση λοιπόν θανάτου του *paterfamilias* η (υπεξούσια) σύζυγος λαμβάνει *filiae loco* από την κληρονομιά του μερίδιο ενός τέκνου⁴. Η κλήση αυτή στην εξ αδιαθέτου διαδοχή του εκλιπόντος συζύγου αυστηρού γάμου είναι δυνατή, όπως αντιλαμβάνε-

-
1. Tab. 5,3-5 = *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*, (ed. Riccobono S. – Baviera J. – Ferrini C. – Furlani J. – Arangio-Ruiz V.), I, Florentiae 1968, 37-8. Βλ. σχετικά *Voci P.*, *Diritto ereditario romano*, vol. I: *Introduzione*, Parte generale, Milano 1967, 3 επ..
 2. Γάιος 3, 1-2.
 3. Για τη νομική θέση της *in manu viri* συζύγου βλ. Gaudemet J., *Observations sur la manus*, *AHDO-RIDA* 2 (1953), 325-353 (ιδίως 342-9).
 4. Γάιος 3,3.

ται κανείς, μόνον αν επιζώσα είναι η σύζυγος, όχι και ο σύζυγος⁵. και τούτο συμβαίνει επειδή, για να κληρονομήσει ο paterfamilias τη σύζυγό του, θα έπρεπε (σύμφωνα με το *ius civile*) α) να είναι υπεξούσιός της, πράγμα νομικά άτοπο, και β) να υπάρχει κληρονομαία περιουσία, πράγμα εξίσου άτοπο αφού στο ρωμαϊκό δίκαιο, η *in manu viri* σύζυγος δεν έχει δική της περιουσία. Ήδη από τη σύναψη του *cum manu* γάμου ο σύζυγος αποκτά την κυριότητα όσων περιουσιακών στοιχείων εισφέρονται από αυτή στον συζυγικό οίκο.

B. Στον χαλαρό γάμο (*sine manu*) η γυναίκα παραμένει αυτεξούσια, πράγμα που σημαίνει ότι έχει δική της περιουσία, και άρα μπορεί να κληρονομηθεί, με τον ίδιο τρόπο που μπορεί και ο σύζυγός της. Η εξ αδιαθέτου διαδοχή θα επέλθει λοιπόν και για τους δύο με βάση τους κανόνες του *ius civile*, δηλαδή με βάση τη σχέση υπεξουσιότητας και τη συγγένεια της αρρενογονίας. Έτσι, ο σύζυγος θα κληρονομηθεί α) από τους *sui* (δηλαδή τους υπεξούσιους κατιόντες του), β) ελλείψει *sui* από τους εγγύτερους εξ αρρενογονίας συγγενείς του, δηλαδή τα εκ πατρός αδέρφια του (*agnati proximi*) και γ) ελλείψει *agnati proximi* από τα μέλη του γένους (*gentiles*)⁶. Και στην περίπτωση αυτή η σύζυγος, δεδομένου ότι λόγω του φύλου της δεν μπορεί να έχει δικούς *sui*, θα κληρονομηθεί α) στην πρώτη τάξη από τους εγγύτερους εξ αρρενογονίας συγγενείς της, δηλαδή τα εκ πατρός αδέρφια της (*agnati proximi*), και β) ελλείψει *agnati proximi* από τα μέλη του γένους της (*gentiles*). Κανένας επομένως από τους συζύγους χαλαρού γάμου δε θα κληθεί να κληρονομήσει εξ αδιαθέτου τον σύντροφό του, αφού δεν υπάρχει δεσμός υπεξουσιότητας ή αρρενογονίας που να τους συνδέει μεταξύ τους.

5. Για το εξ αδιαθέτου κληρονομικό δικαίωμα των γυναικών και της επιζώσας συζύγου ειδικότερα στο ρωμαϊκό δίκαιο βλ. Kübler B., *Das Intestaterbrecht der Frauen im alten Rom*, ZSS-RA 41 (1920), 15-44, Voci, *ό.π.*, 75-6 (ειδικά για το δίκαιο του Δωδεκάδελτου), Heyse Gabriele, *Mulier non debet abire nuda. Das Erbrecht und die Versorgung der Witwe in Rom*, Frankfurt 1994, ιδίως 22 επ.. Ο Μάτσης θεωρεί την αναγνώριση κληρονομικού μεριδίου στην *in manu viri* σύζυγο αντιστάθμισμα στην εισφορά της προίκας, η οποία με τον γάμο περιέρχεται στην κυριότητα του συζύγου της: Μάτσης Ν., *Επί του εξ αδιαθέτου κληρονομικού δικαίου των συζύγων. Ιστορική εισαγωγή εις τα άρθρα 1820-1822 του Αστικού Κώδικος*, ΕΕΑΝ 74-5 (1955-6), 49.

6. Γάιος 3,1-17. Βλ. σχετικά Schulz Fr., *Classical Roman Law*, Oxford 1951 (repr. Aalen 1992), 221-5, Buckland W., *A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian*, (3^η έκδοση αναθεωρημένη από τον P.Stein), Cambridge 1963, 367-370, Watson A., *The Law of Succession in the Later Roman Republic*, Oxford 1971, 176 επ..

Εκτός λοιπόν από τη μοναδική περίπτωση της *in manu viri* συζύγου που συγκαταλέγεται μεταξύ των εξ αδιαθέτου κληρονόμων του συζύγου της *in loco filiae*, σε καμιά άλλη περίπτωση οι επιζώντες σύζυγοι δεν αποκτούν κατά το *ius civile* εξ αδιαθέτου κληρονομικό δικαίωμα στην περιουσία των συντρόφων τους.

Ας σημειωθεί ότι ειδικά η επιζώσα σύζυγος αρχικά δεν μπορούσε να κληρονομήσει τον σύζυγό της ούτε με διαθήκη, και τούτο εξ αιτίας της μη ικανότητας των γυναικών να εγκαθίστανται κληρονόμοι γενικώς. Όμως με τη *lex Voconia* του έτους 169 πΧ της απονεμήθηκε το δικαίωμα να εγκαθίσταται καταπιστευματοδόχος (όχι και κληρονόμος) του συζύγου της σε ποσοστό της κληρονομιάς που να μην υπερβαίνει το μερίδιο κληρονόμου⁷.

II. *Ius praetorium* (D 38,15,1, πρόλ.)⁸

Τα δεδομένα αυτά αλλάζουν στο πλαίσιο του πραιτωρικού δικαίου. Το *ius praetorium* χωρίς να αγνοεί τον δεσμό της αρρενογονίας εισάγει ως κριτήριο για τη διαμόρφωση των τάξεων της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής και τη συγγένεια του αίματος. Σύμφωνα λοιπόν με το «μικτό» αυτό σύστημα, στην πρώτη τάξη καλούνται πλέον όλοι οι γνήσιοι κατιόντες του κληρονομούμενου (*liberi*), εκείνοι δηλαδή που συνδέονται μαζί του με δεσμό αίματος. Αυτό έχει ως συνέπεια να καλούνται πλέον ακόμα και οι αυτεξούσιοι κατιόντες, οι οποίοι ως μη *sui* (εξ αιτίας της χειραφέσιάς τους) του πατέρα τους, δεν καλούνταν κατά το *ius civile* να τον κλη-

7. Για τη *lex Voconia* (Γάιος II, 274) βλ. Guarino A., *Lex Voconia*, *Labeo* 28 (1982), 188-191, Crook J.A., *Women in Roman Succession. The Family in Ancient Rome* (ed. Rawson B.), Ithaca 1986, 65-7, Treggiari Susan, *Roman Marriage. Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford 1991, 69, Sirks A.J.B., *Sacra, Succession and the lex Voconia*, *Latomus* 53 (1994), 273-296, Pölönen Janne, *Lex Voconia and Conflicting Ideologies of Succession. Privileging Agnatic Obligation over Cognatic Family Feeling*, *Arctos – Acta Philologica Fennica* 33 (1999), 111-131, van der Meer Tanja, *The Voconian Law: Nova or Phoenix?*, *Legal History Review (Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis)*, 67 (1999), 115-123, Weishaupt A., *Die lex Voconia*, Köln – Weimar – Wien 1999.

8. Και *Inst.* 3,9,3 (=Βασ. 45,2,28). Η διάταξη του Πανδέκτη δεν απηχεί «αμιγές» πραιτωρικό δίκαιο· πάνω στο ζήτημα αυτό καθώς και τη διατύπωση με την οποία η διάταξη αυτή αναπαράγεται στα Βασιλικά βλ. παρακάτω (V, 2). Για τις τάξεις εξ αδιαθέτου διαδοχής του πραιτωρικού δικαίου βλ. Schulz, ό.π., 227-237, Buckland, ό.π., 370-2.

ρονομήσουν⁹. Εξ αίματος συγγενείς καλούνται κατά το πραιτωρικό δίκαιο και στην τρίτη τάξη και συγκεκριμένα όσοι συγγενεύουν με τον κληρονομούμενο μέχρι και τον έκτο βαθμό (cognati). Οι εξ αρρενογονίας συγγενείς (οι agnati proximi και οι gentiles του ius civile, γνωστοί και ως heredes legitimi) καλούνται και αυτοί, αλλά στη δεύτερη τάξη. Τέλος, εκτός από την εξ αίματος και εξ αρρενογονίας συγγένεια, αναγνωρίζεται και η αγχιστεία (affinitas), ο δεσμός δηλαδή που ιδρύει μεταξύ των συζύγων ο γάμος, ως κριτήριο για τον προσδιορισμό των καλουμένων στην τέταρτη τάξη, με συνέπεια να καλείται και ο επιζών σύζυγος στην τάξη αυτή¹⁰. Το δικαίωμα αυτό, γνωστό ως bonorum possessio unde vir et uxori, απονέμει επομένως κατά το πραιτωρικό δίκαιο στους επιζώντες συζύγους και των δύο φύλων πλήρη κληρονομικά δικαιώματα στην περιουσία των συντρόφων τους στην περίπτωση που δεν υπάρχουν κατιόντες, ή εξ αρρενογονίας συγγενείς (agnati proximi), ή εξ αίματος συγγενείς (cognati) του κληρονομούμενου μέχρι και τον έκτο βαθμό¹¹.

III. Κλασικό και μετακλασικό ρωμαϊκό δίκαιο

Μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού το πραιτωρικό σύστημα εξ αδιαθέτου διαδοχής διατηρήθηκε στις βασικές του γραμμές με επιμέρους μόνον, αν και σημαντικές, τροποποιήσεις. Με ηγεμονικές και αυτοκρατορικές διατάξεις εισήχθησαν ωστόσο κάποιες αλλαγές που, αν και εξ αιτίας του αποσπασματικού τους χαρακτήρα δε θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι θεμελιώνουν ένα νέο «σύστημα», διαμορφώνουν παρόλα αυτά και χαρακτηρίζουν την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή του κλασικού και μετακλασικού ρωμαϊκού δικαίου. Στα βασικότερά τους σημεία οι ρυθμίσεις αυτές αφορούν τα εξής:

1. Κλήση της μητέρας στη διαδοχή των τέκνων της

Τόσο στο ius civile όσο και στο ius praetorium ο πατέρας καλούνταν να

9. Ο όρος liberi δεν αναφέρεται στο πραιτωρικό edictum, αλλά χρησιμοποιείται από τους jurisconsultes, οι οποίοι κάνουν λόγο για bonorum possessio unde liberis στην πρώτη τάξη διαδοχής του ius praetorium· βλ. σχετικά Schulz, ό.π., 227-8

10. Αν ο κληρονομούμενος είναι απελεύθερος, ο επιζών σύζυγος καλείται στην 6^η τάξη, διότι προηγούνται οι agnati του πάτρωνα στην πέμπτη τάξη και ο πάτρωνας του πάτρωνα στην 5^η τάξη· βλ. σχετικά Inst. 3,9,3 και Πολυγένης I., Το εξ αδιαθέτου κληρονομικόν δικαίωμα του επιβίου συζύγου, Αθήνα 1934, 14 (και σημ. 7).

11. Για την bonorum possessio γενικώς βλ. Voci, Diritto ereditario, 130-9.

κληρονομήσει εξ αδιαθέτου το (άτεκνο) τέκνο του στη δεύτερη τάξη μαζί με τους *agnati proximi* του τελευταίου. Η κλήση αυτή θεμελιωνόταν και στις δύο περιπτώσεις στον δεσμό της αρρενογονίας. Συνέπεια αυτού ήταν ότι η μητέρα, που λόγω του φύλου της δε συγκαταλέγεται μεταξύ των εξ αρρενογονίας συγγενών του τέκνου της, είχε διαφορετική από τον πατέρα του κληρονομούμενου τέκνου μεταχείριση. Έτσι κατά το *ius civile*, όπου η εξ αδιαθέτου διαδοχή θεμελιωνόταν, αποκλειστικά και μόνο στη συγγένεια της αρρενογονίας, ο αποκλεισμός της από όλες τις τάξεις της εξ αδιαθέτου διαδοχής του τέκνου της ήταν πλήρης. Κατά το *ius praetorium* η κλήση της ήταν δυνατή μόνο στην τρίτη τάξη μαζί με τους υπόλοιπους εξ αίματος συγγενείς (*cognati*) του τέκνου, πράγμα που είχε ως συνέπεια ότι καλούνταν να κληρονομήσει το τέκνο της μόνο στις περιπτώσεις που δεν υπήρχαν ούτε κατιόντες ούτε εξ αρρενογονίας συγγενείς του τελευταίου. Τα δεδομένα αυτά τροποποιήθηκαν με το *SC Tertullianum* που εκδόθηκε την εποχή του Αδριανού (2^{ος} μΧ αι)¹², σύμφωνα με το οποίο οι τάξεις της εξ αδιαθέτου διαδοχής διαμορφώθηκαν ως εξής: πρώτη τάξη: *sui* και *liberi*, δεύτερη τάξη: ο πατέρας, τρίτη τάξη: αμφιθαλείς αδελφοί και αδελφές που κληρονομούν κατ' ισομοιρία, τέταρτη τάξη: η μητέρα και οι αδελφές¹³. Παρόλο που η μητέρα καλείται σε μια απομακρυσμένη σε σχέση με το *ius praetorium* τάξη (τέταρτη αντί για τρίτη), οι πιθανότητες να διαδεχτεί τελικά το τέκνο της είναι περισσότερες από ό,τι στην πραιτωρική διαδοχή. Αυτό συμβαίνει επειδή οι τρεις τάξεις του *SC Tertullianum* που προηγούνται εκείνης, στην οποίαν καλείται η μητέρα, περιλαμβάνουν μόνο τους εγγύτερους συγγενείς, δηλαδή τους κατιόντες (πρώτη), τον ανιόντα (δεύτερη), τα αμφιθαλή αδέρφια (τρίτη) του τέκνου· όχι και τους απώτερους, όπως συμβαίνει στο *ius praetorium* όπου στη δεύτερη τάξη καλούνται όλοι οι *agnati*, με αποτέλεσμα η ύπαρξη ενός και μόνου, έστω και απομακρυσμένου, εξ αρρενογονίας συγγενή του τέκνου να αποκλείει την κλήση της μητέρας στη διαδοχή του τέκνου.

12. Inst. 3,3,3, D 38,17, C 6,56 (= Σύν. Νόμων στ. 663-4). Πάνω στο *SC Tertullianum* βλ. Dupont Clémence, *Les constitutions de Constantin et le droit privé au début du IVe siècle. Les personnes*, Lille 1937 (ανατύπ. Roma 1977), ό.π., 170-2.

13. Για όλα τα παραπάνω καθώς και τα ειδικότερα προβλήματα που έθετε η παράλληλη με το προϊσχύον δίκαιο εφαρμογή του παραπάνω *senatusconsultum* βλ. Buckland, ό.π., 372-3. Βλ επίσης του ιδίου, *The Main Institutions of Roman Private Law*, Cambridge 1931, 204-5.